

ՀՍԽՅ ՏԱՐԱԾՔԻ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ (1920 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ – 1922 Թ. ՍԿԻԶԲ)

Երևանում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ՌՍԴԽՀ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև ստորագրված համաձայնագրով դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, Հայաստանը հայտարարվեց «անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն»¹: Խորհրդայնացումից հետո մինչև Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորումը 1922 թ., Խորհրդային Հայաստանն ուներ ինքնիշխան կարգավիճակ, պետականությունն արտահայտող խորհրդանիշներ, Սահմանադրություն և այլն: Երևանի համաձայնագրով «խաղաղ ճանապարհով խորհրդայնացած Հայաստանը դիտվում էր անկախ պետություն, – նշում է պրոֆեսոր Ա. Հակոբյանը, – մանավանդ, որ նա հանդիսանում էր միջազգայնորեն (դե ֆակտո և դե յուրե) ճանաչված Հայաստանի Հանրապետության իրավահաջորդը»²:

Դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը հետխորհրդային հայ պատմագիտության կողմից թեև արժանացել է քննախույզ ուսումնասիրման և պատմաիրավական տարբեր գնահատականների³, այդուհանդերձ, մեր կարծիքով, հիմնավոր ուշադրության

* Հոդվածը և կից քարտեզը պատրաստվել են ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության պայմանագրային (թեմատիկ) ֆինանսավորմամբ իրականացվող «13-6A402» ծածկագրով թեմայի ուսումնասիրության շրջանակներում:

¹ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами. Выпуск 3, Москва, 1922, № 79, с. 14–15.

² Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, էջ 211:

³ Տե՛ս Զոհրաբյան Է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999, Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002: Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., Երևան, 2007, Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ.: Հմմտ. Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 283–286:

չի արժանացել այն փաստը, որ համաձայնագիրը հանդիսացավ անդրանիկ միջազգային փաստաթուղթը, որում նշված է հայկական մի շարք տարածքների՝ ՀՍԽՅ–ին «անվիճելի կերպով» պատկանելու մասին: Պետք է նկատի ունենալ, որ Հայաստանի երկրորդ (խորհրդային) Հանրապետությունը նախորդից ժառանգել էր անորոշ պետական սահմաններ և տարածքային–սահմանային չլուծված խնդիրներ հարևան չորս երկրներից երեքի՝ Թուրքիայի, խորհրդային Ադրբեջանի և Վրաստանի Հանրապետության հետ: Բացառություն էր Իրանը, որի հետ սահմանային վեճեր չկային, հայ–իրանական պետական սահմանն էր Ռուսական նախկին կայսրության և Իրանի միջև 1914 թ. դրությամբ գոյություն ունեցող սահմանը: Առաջին Հանրապետության կողմից 1918–1920 թվականներին ստորագրված և ոչ մի միջազգային պայմանագրով, լինի դա Բաթումի, Սևրի, կամ կնքման իսկ պահից իրավական ուժ չունեցող՝ Ալեքսանդրապոլի, չեն որոշվել Հայաստանի Հանրապետության ամբողջական տարածքներն ու սահմանները, դրանցում որոշվում էր ընդամենը հայ–թուրքական սահմանագիծը:

ՀՍԽՅ կազմում «անվիճելի կերպով» մտնող տարածքները նշված են Երևանի դեկտեմբերի 2–ի համաձայնագրի 3–րդ հոդվածում, որով Ռուսաստանի կառավարությունն ընդունում էր, որ խորհրդային Հայաստանին պատկանում են Երևանի նահանգն իր բոլոր գավառներով, Կարսի մարզի մի մասը, որը գինվորական տեսակետից կապահովի երկաթուղու անվտանգությունը՝ Ջաջուռ կայարանից մինչև Արաքս կայարանը, Ելիզավետպոլի նահանգի Ջանգեզուրի գավառը և Ղազախի գավառի այն մասը, որի սահմանները որոշված են օգոստոսի 10–ի համաձայնության (Թիֆլիսի 1920 թ. հայ–ռուսական – հեղ.) շրջանակներում և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 28–ը (մինչև թուրք–հայկական պատերազմի սկիզբը – հեղ.)⁴:

Հայաստանում ՌՍԴԽՅ կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը, ով խորհրդային կառավարության անունից ստո-

⁴ См и Сборник действующих договоров..., т. 2 14–15:

րագրել էր դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը, վերջինիս բովանդակության մասին նույն օրը Երևանից հեռագրում է ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի անդամ Գ. Օրջոնիկիձեին՝ հատուկ ընդգծելով համաձայնագրի հենց 3-րդ հոդվածը. «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության անունից հայտարարել եմ, որ Ռուսաստանը խորհրդային Հայաստանի կազմում անվերապահ ճանաչում է Երևանի նահանգը, Կարսի մարզի մի մասը..., Ջանգեզուրի գավառը, Ղազախի գավառի մի մասը... և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև թուրքական հարձակումը»⁵:

Երևանի համաձայնագիրը ստորագրվել էր տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակում, երբ խորհրդային Ռուսաստանն աշխատում էր ամեն գնով արագացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը: Ուստի՝ հայկական կողմի հետ բանակցություններում Բ. Լեգրանը երբեմն գործում էր անձնական նախաձեռնությամբ, և, փորձելով անցկացնել «սեփական քաղաքականությունը»՝ Հայաստանի հարցում, դուրս էր գալիս իրեն տրված իրավասությունների շրջանակներից: «Լեգրանի դրությունը հասկանալի է, – հայտնում էր Մոսկվա Գ. Օրջոնիկիձեն, – նա չափից ավելին է խոստացել հայկական նախկին կառավարությանը»⁶:

Մյուս կողմից, ինչպես նշում է ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանը, «նման պայմաններում Հայաստանին արված տարածքային խոստումների մասին Լեգրանի հաղորդումը չհանդիպեց Մոսկվայի դիմադրությանը: Ի վերջո, թե՛ Լեգրանի կնքած համաձայնագիրը, թե՛ Բաքվի հռչակագիրը (նկատի ունի խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի նոյեմբերի 30-ի հռչակագիրը, որով Ջանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարվում էին Հայաստանի մասեր, իսկ Ղարաբաղի լեռնային մասին տրվում էր ինքնորոշման իրավունք – հեղ.) մարտավարական նշանակություն ունեին»⁷: Սա էր պատճառը, որ խորհրդային Ռուսաստանը գործնականում հետամուտ չեղավ դեկտեմբերի 2-ի հա-

⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, 2000, էջ 385–386:

⁶ ՀԱԱ, միկրոժապավենների հավաքածու 1, գ. 2, ք. 183:

⁷ Խուրշուդյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 311:

մածայնագրով ստանձնած պարտավորությունների, այդ թվում՝ տարածքային–սահմանային հարցի, կատարմանը: Դրան որոշակի նպաստում էր նաև Հայաստանի հեղկոմի քաղաքականությունը: Սարգիս Կասյանի գլխավորությամբ դեկտեմբերի 6–ին ժամանելով Երևան հեղկոմը փաստորեն «անվավեր ճանաչեց» և «առ ոչինչ համարեց դեկտեմբերի 2–ի ակտը», – փաստում է իրադարձությունների ականատես և մասնակից, խորհրդային պետական–կուսակցական գործիչ Աշոտ Հովհաննիսյանը⁸: «Նման դեպքում, – նշում է Լ. Խուրշուդյանը, – Ռուսաստանը մեխանիկորեն իր վրայից գցում էր Լեգրանի կողմից Հայաստանին տարածքային գիջումներ անելու խոստումների կատարման պարտավորությունը»⁹: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ Հայհեղկոմի դիրքորոշումը «դեկտեմբերի 2–ի ակտի» վերաբերյալ առավելապես պայմանավորված էր նրանով, որ հեղկոմը վճռական էր տրամադրված Հայաստանի խորհրդայնացման դափնիներն ամբողջությամբ իրեն վերագրելու հարցում, նաև չէր պատրաստվում իշխանությունը Հայաստանում կիսել որևէ քաղաքական ուժի հետ, նամանավանդ ՀՅԴ–ի: ՀՍԽՍՀ տարածքային–սահմանային խնդրին վերաբերող հայ–ռուսական համաձայնագրի հոդվածն ամենից քիչն էր հետաքրքրում Հայհեղկոմին: Դեռևս դեկտեմբերի 3–ին Բ. Լեգրանի հետ հեռագրագրույցում Ս. Կասյանը նշում էր, որ «ոչ թե Դրոն, այլ Հայաստանի հեղկոմն է Հայաստանը հռչակել անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն», և դրանից ելնելով՝ պետք է «անվավեր ճանաչվի և Ձեր համաձայնությունը Դրոյի հետ»: Լեգրանը նույնպիսի վճռականությամբ Կասյանին հակադարձում էր, որ «դա ամենևին չի փոխում իրավիճակը և ոչ ոք իրավունք չունի չեղյալ հայտարարելու իր կողմից ստորագրված համաձայնագիրը»¹⁰:

Այդուհանդերձ, անդրադառնանք այն խնդրին, թե դեկտեմբերի 2–ի հայ–ռուսական համաձայնագրի 3–րդ հոդվածով հայկական որ տարածքներն էին ընդգրկվելու նորաստեղծ խորհրդային հանրապե-

⁸ Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Երևան, 1926, էջ 26:

⁹ Խուրշուդյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 312:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1154, թ. 1:

տության կազմում և որքան էր կազմելու վերջինիս ընդհանուր տարածքը:

1. «Երևանի նահանգն»¹¹ իր բոլոր գավառներով», այն է՝ շուրջ 26400 քառ. կմ¹²:

2. «Ելիզավետպոլի նահանգի Ձանգեզուրի գավառը», որը զբաղեցնում էր շուրջ 7673,4 քառ. կմ տարածք¹³: Ավելացնենք, որ Ձանգեզուրի գավառը ներառում էր ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզը և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանն ամբողջությամբ, Բերդաձորի (1920 թ. Ղարաղջլաղ) ենթաշրջանը (այժմ՝ ԼՂՀ Շուշիի շրջանում), ինչպես նաև Մեծ Քիրս լեռնագագաթի (2725 մ) հարավ-արևմտյան ստորոտին ընկած «Ղուզեյի գյուղերը» (այժմ՝ ԼՂՀ Հադրութի շրջանում)¹⁴:

Ի դեպ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին հայկական իշխանությունը տարածվում էր նաև Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգի Ջվանշիրի (Ջևանշիր) գավառի արևմտյան բարձրլեռնային Մեծ և Փոքր Ալ լճերի վրա (թրք.՝ *Alagollar*)՝ շուրջ 260 քառ. կմ տարածությամբ: Այս տարածքը ՀՍԽՍՀ կազմում էր մինչև 1930 թ. կեսերը, երբ Անդրդաշնության Կենտգործկոմի կամայական որոշմամբ փոխանցվեց Խորհրդային Ադրբեջանին, ինչը «հիմնավորվում էր» տնտեսական փաստարկներով¹⁵ (տարածքն այժմ ներառված է ԼՂՀ Շահումյանի շրջանում):

Եթե Երևանի նահանգի և Ձանգեզուրի գավառի տարածքի հարցում կարծես որևէ անորոշություն չկա, քանի որ դրանք ամբողջությամբ

¹¹ Նահանգը կազմված էր 7 գավառից՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նոր-Բայազետի, Սուրմալուի, Շարուր-Պարալազյազի և Նախիջևանի:

¹² Տե՛ս "Кавказский календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, "Отдел статистический" (այսուհետև՝ ՕՏ) էջ 250, "Кавказский календарь на 1917 г.", Тифлис, 1916, ՕՏ, էջ 218: Վարչամիավորների տարածքները տրված են Ռուսական կայսրությունում ընդունված քառակուսի վերստերով, որոնք վերածել ենք քառակուսի կիլոմետրերի (1 քառ. վերստ = 1,138 քառ. կմ):

¹³ Տե՛ս "Кавказский календарь на 1915 г.", ՕՏ, էջ 230, "Кавказский календарь на 1917 г.", ՕՏ, էջ 194:

¹⁴ Այդ բնակավայրերը՝ Քարինգ (Արփազյաղուկ), Սպիտակաշեն, Պետրոսաշեն և Վաղավեր (Թեգխարաթ), համարվում են նշանավոր Հարար ավանի գյուղակ-«թաղերը»: Հարարը, 1918–1920 թթ. հայաթափվելով, հետագայում մտցվեց ԼՂՀ-ի հարևան Լաչինի շրջանի մեջ (վերանվանվել էր Ներքին Ֆարաջան):

¹⁵ Տե՛ս ռուսական 5-վերստանոց քարտեզի (մասշտաբը՝ 1:210000) Ж-9 պլանշետը: Տարածքն ըստ՝ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 551, ք. 7–8 (կից սխեմա-քարտեզ):

յամբ ընդգրկվելու էին ՀՍԽՅ կազմում, ապա դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի 3-րդ հոդվածում նշված մյուս տարածքների պարագայում առաջ են գալիս մի շարք խնդիրներ, որոնք կարոտ են հավելյալ պարզաբանումների:

3. Համաձայնագրի «Կարսի մարզի մի մասը, որը գինվորական տեսակետից կապահովի երկաթուղու անվտանգությունը՝ Ջաջուռ կայարանից մինչև Արաքս կայարանը» սահմանումը բավական անորոշ ձևակերպում է: Ուստի առկա քարտեզագրական նյութի վերլուծության միջոցով փորձենք պարզել Կարսի մարզի այն տարածքը, որը տեսականորեն կարող էր անցնել խորհրդային Հայաստանին: Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալ կայարանների միջև ձգվող երկաթգիծը գրեթե ամբողջությամբ անցնում էր Ախուրյան (1920 թ. Արփաչայ) գետի երկայնքով, տրամաբանական է կարծել, որ ՀՍԽՅ համար նախատեսվող շրջանի մեջ պետք է ներառվեին նախկին Կարսի մարզի համանուն շրջանի (օկրուգ) Աղբաբայի, Ջարիշատի և Շորագյալի (Արևմտյան Շիրակ), ինչպես նաև Կաղզվանի շրջանի (օկրուգ) Նախիջևանի տեղամասերը: Նշված վարչամիավորները, ինչպես նշեցինք, ձգվում էին Ախուրյան գետի երկայնքով և դրանց ընդգրկումը ՀՍԽՅ կազմում կապահովեր այն ռազմավարական «խորությունը», որը հնարավոր կդարձներ Հայաստանի հյուսիսային շրջաններն Արարատյան դաշտի և Երևանի հետ կապող երկաթուղու անխափան և անվտանգ շահագործումը հայկական իշխանությունների կողմից: Աղբաբայի տեղամասը զբաղեցնում էր շուրջ 650 քառ. կմ տարածություն¹⁶: Ընդգրկելով Արփի լճի ավազանն ու Ախուրյանի ակունքների շրջանը: Տեղամասը Կարսի մարզի միակ տարածքն էր, որ գրեթե ամբողջությամբ մնաց խորհրդային հանրապետության կազմում (այժմ՝ ՀՀ Շիրակի մարզի Ամասիայի տարածաշրջան): Ջա-

¹⁶ Հաշվարկն ըստ "Кавказский календарь на 1909 г.", СО, էջ 444: Ընդ որում, Ամասիայի տարածաշրջանը (նախկինում շրջան) ունի 608 քառ. կմ տարածք (ըստ «Հայկական ՍՍՀ վարչատերիտորիալ բաժանումը, առ 1 օգոստոսի 1988 թ.», Երևան, 1989, էջ 16): Փաստորեն, Երբեմնի Աղբաբայի տարածքի շուրջ 94 %-ն այժմ գտնվում է ՀՀ-ի կազմում: Ի դեպ, մեր հանրապետության կազմում է գտնվում մի փոքր մաս նաև Շորագյալի տեղամասից՝ ավելի քան 74 քառ. կմ: Խոսքը Գյումրի քաղաքից արևմուտք ընկած Հայկավան (ն.՝ Բաջօղլի), Ոսկեհասկ (ն.՝ Մոլլա-Մուսա), Առափի (ն.՝ Օջախղուլի), Ողջի (ն.՝ Օխչօղլի), ինչպես նաև մի փոքր հարավ-արևմուտքում գտնվող Ախուրիկ (ն.՝ Ղարաքիլիսա) գյուղերի մասին է:

րիշատի տեղամասը, որն ընկած էր Աղբաբայից հարավ, զբաղեցնում էր շուրջ 1256,5 քառ. կմ տարածություն, իսկ Շորագյալը ներառում էր պատմական Անիի շրջանը՝ մինչև Կարսագետի և Ախուրյանի միախառնման վայրը՝ զբաղեցնելով շուրջ 1151,4 քառ. կմ տարածություն: Ինչ վերաբերում է 4-րդ՝ Կաղզվանի շրջանի Նախիջևանի տեղամասին (պատմական Շիրակի հարավ-արևմտյան հատվածը), ապա այն Անիի հարավային մատույցներից ծգվում էր մինչև Սուրմալուի գավառի վարչական սահմանը՝ զբաղեցնելով շուրջ 1359 քառ. կմ տարածություն¹⁷: Այսպիսով՝ Կարսի մարզից ՀՍԽՖՀ-ին անցնող տարածքը կազմելու էր շուրջ **4417** քառ. կմ, ինչը նախկին մարզի (տարածքը՝ 18738,5 քառ. կմ) գրեթե 1/4 մասն էր¹⁸: Այս կապակցությամբ նշենք նաև հետևյալը: Վաստակաշատ գիտնական, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Բ. Հարությունյանը խնդրին առնչվող իր բոլոր քարտեզներում ՀՍԽՖՀ-ին անցնող վերոհիշյալ տեղամասերի հետ միասին ներառել է նաև Կարսի մարզի Արդահանի շրջանի (օկրուգ) Չլդըրի տեղամասը¹⁹, որը կազմում էր շուրջ 1095 քառ. կմ²⁰: Այս վարչամիավորը, տարածվելով մինչև Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառի հարավային սահմանագլուխը, խիստ հեռու էր ընկած, որպեսզի ուղղակի վտանգ ներկայացներ հայկական երկաթուղու համար: Ուստի կարծում ենք, որ Չլդըրի տեղամասի ընդգրկվելը ՀՍԽՖՀ-ին Կարսի մարզից հատկացվելիք տարածքների մեջ այնքան էլ հիմնավորված չէ:

4. Համաձայնագրի 3-րդ հոդվածի՝ «Ղազախի գավառի մի մասը, որի սահմանները որոշված են օգոստոսի 10-ի համաձայնության շրջանակներում» ձևակերպումը նույնպես որոշակի լուսաբանման կարիք ունի: Նախ հարկ է նշել, որ Թիֆլիսի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրով, որը ռուսական կողմից ստորագրեց Բ. Լեգրանը, Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաս-

¹⁷ Հաշվարկն ըստ "Кавказский календарь на 1909 г.", СО, էջ 444:

¹⁸ Տե՛ս "Кавказский календарь на 1917 г.", СО, էջ 198:

¹⁹ Տե՛ս մասնավորապես «Հայաստանի ազգային ատլաս», հատոր Բ, Երևան, 2008, էջ 113. «Հայաստանի ՍԽՖ սահմանների խնդիրը (1920–1921 թթ.)» քարտեզը (մ. 1:1700000): Հմմտ. Հարությունյան Բ., Հայաստանի պատմության ատլաս (Գ մաս), Երևան, 2012, էջ 44. «Հայաստանի ՍԽՖ սահմանների խնդիրը (1920–1921 թթ.)» քարտեզը (մ. 1:2000000):

²⁰ Հաշվարկն ըստ "Кавказский календарь на 1909 г.", СО, էջ 444:

տանի Հանրապետության անկախությունը: Համաձայնագրով իրավական ծնակերպում էր ստանում ՌՍԴԽՀ զորքերի կողմից Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի «ժամանակավոր» զինագրավումը: Դրանով Ռուսաստանը «ստեղծում է բարենպաստ պայմաններ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տարածքային վեճերը խաղաղ կարգավորելու համար»: Մասնավորապես, ինչ վերաբերում էր Ղազախի գավառին, ապա կողմերը համաձայն էին, որ ՀՀ զորքերը մնան այն գծի վրա, որը նրանք զբաղեցնում էին հուլիսի 30-ի դրությամբ²¹: Փաստորեն, խորհրդային կառավարությունը ճանաչում էր Ղազախի գավառի տարածքում 1918–1920 թթ. ձևավորված հայ-ադրբեջանական սահմանը:

Ղազախի գավառը (տարածքը՝ շուրջ 5800 քառ. կմ)²², որը մինչև 1918 թ. մտնում էր Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ, ազգագրական առումով կազմված էր երկու՝ հայկական (արևմուտքն ու հարավը) և մահմեդական (արևելքն ու հյուսիսը) մասերից: Հայկականը, որը կազմում էր գավառի մեծ մասը, հիմնականում ընդգրկում էր ժամանակակից ՀՀ Տավուշի մարզի գրեթե ամբողջ տարածքը (2587 քառ. կմ)²³: Միաժամանակ հայկական հատվածի մեջ էին մտնում նաև ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի ճամբարակի տարածաշրջանի (ն.՝ Կրասնոսելսկի շրջան) Աղստև գետի Գետիկ վտակի հովտում ընկած հյուսիսային բնակավայրերը²⁴՝ ներառյալ շրջկենտրոնը, ինչպես նաև Արծ-

²¹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., Ереван, 1992, с. 574–575.

²² "Кавказский календарь на 1915 г.", ОС, с. 230. Հմմտ. "Кавказский календарь на 1917 г.", ОС, էջ 194:

²³ Տավուշի մարզի տարածքից դուրս էր մնում Կողբ գետակի (Կուրի վտակներից) և Դեբեդի միջև քարծրացող Գուգարաց լեռնաշղթայով ձգվող ջրբաժանից արևմուտք ընկած փոքր հատվածը, որը, լինելով Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի կազմում, 1919 թ. մտցվել էր Լոռու չեզոք գոտու մեջ: Այս հատվածն ընդգրկում է ժամանակակից ՀՀ Տավուշի մարզի Նոյեմբերյանի տարածաշրջանի (նախկին շրջանը) Այրում քաղաքը և Բագրատաշեն (1920 թ. Լամբալու), Ջորական (1920 թ. Վերին Քյորփլու կամ Քերփլի), Լճկաձոր (Աչքաձոր), Արճիս, Դեղձավան, Դեբետավան, Հաղթանակ, Պտղավան գյուղերը՝ 117,35 քառ. կմ ընդհանուր մակերեսով (հաշվարկն ըստ՝ «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման տեղեկատու», Երևան, 2012, էջ 101 (այսուհետ՝ Տեղեկատու):

²⁴ Ավելորդ չենք համարում ստորև ներկայացնելու այդ բնակավայրերի անունները (ժամանակակից և նախկին տարբերակներով). ճամբարակ քաղաք [(կազմված է երբեմնի Սիխայլովկա, իսկ խորհրդային տարիներին՝ Կրասնոսելսկ (հայերի միջավայրում՝ Կարմիր) վերանվանված գյուղից, ինչպես նաև Վերին և Ներքին ճամբարակներից), Այգուտ (ն.՝ Գյուլքենդ, ներառյալ ճապկուտ (ն.՝ Զիվիխլու գյուղը), Անտա-

վաշեն (1920 թ. Բաշգյուղ կամ Բաշքենդ) ավանն իր շրջակայքով: Ընդ որում, ինչպես ցույց են տվել փաստերը, վերջինիս հետ Առաջին Հանրապետության մաս են կազմել նաև Ախնջի գետակի (Տավուշի բազուկը) ակունքների շրջանը և Կուրի մեջ թափվող Ասրիկչայից արևմուտք ընկած տարածքը, որը ծովում էր մինչև Տավուշի մարզի Բերդի տարածաշրջանի (ն. Շամշադինի կամ Տավուշի շրջան) ծայր արևելյան սահմանագլուխը: Փաստորեն, 1918–1920 թվականներին այս հատվածում պահպանվել էր երբեմնի Ղազախի ու Ելիզավետպոլի գավառների վարչական սահմանագիծը²⁵: Մեր հաշվարկներով, վերը նշված սահմաններում, պայմանականորեն ճամբարակի և Արծ-վաշենի անվանված ենթաշրջանները զբաղեցնում էին ավելի քան 610 քառ. կմ տարածք, որից 356,4 քառ. կմ–ը բաժին էր ընկնում առաջինին²⁶, իսկ 254 քառ. կմ–ը երկրորդին²⁷:

Վերջապես, Ղազախի գավառի հայկական հատվածի սահմանների ճշտգրտման համար հարկ է քննարկել ևս մի հուշատարածքի հարցը, որը մեր հանրապետության համար ուներ (և առ այսօր ունի) ռազմավարական բացառիկ կարևորություն: Խոսքը ՀՀ Տավուշի մարզի Նոյեմբերյանի և Իջևանի տարածաշրջանների միջև սեպի նման խրված Ներքին Աքսիփարայի (թրք. *Aşağı Aksipara*, աղավաղված հայկական Ոսկեպարից) ենթաշրջանի մասին է, որը համընկնում է նախկին Ղազախի գավառի երկրորդ ոստիկանական տեղամասի ութ թաթարաբնակ գյուղերից կազմված Աքսիփարայի (Акси́пара) գյուղական հասարակությանը²⁸: 1918–1920 թվականներին այս տարածքը նույնպես գտնվել է Հայաստանի Հանրապետության կազմում: Սա երևում է ՀՍԽՀ ներքին գործերի ժողկոմատի կողմից 1923 թ. մարտի 21–ին կառավարություն առաքված մի գեկու-

ռամեջ (ն. Յանըղփայա, Մեշաքենդ), Չորավանք (ն. Ղարադայա), Ղարաբակ (ն. Չայքենդ), Մարտունի, Գետիկ (ն. Նոր Բաշգյուղ), Թթուջուր, Վահան (ն. Ուլքենակերտ) գյուղական համայնքներն ամբողջությամբ, ինչպես նաև Կալավանի (ն. Ամրխեր) համայնքի հյուսիսային հատվածը, այդ թվում Բարեպատ (ն. Բարիարադ) գյուղը]:

²⁵ Տես ռուսական 5–վերստանոց քարտեզի E–8 և Ж–8 պլանշետները: Հմմտ. Цыганов А., Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004), Москва, 2006, с. 21 – “Советский Кавказ – первый административно–территориальный вариант” քարտեզը:

²⁶ Հաշվարկն ըստ Տեղեկատու, էջ 39:

²⁷ Հաշվարկը Գ. Բադալյանի:

²⁸ “Кавказский календарь на 1917 г.”, ОС, с. 58.

ցագրից, ուր մասնավորապես նշված է. «Փաստացի սահմաններից Ադրբեջանը պահանջում է Իջևանի գավառի Բարանայի (այժմ՝ Նոյեմբերյան) շրջանի Աքսիփարայի անտառային մասը, որը բաժանված է երկու մասի և կազմում է Բարանայի շրջանի ամենամեծ մասը»²⁹։ Նույն փաստաթղթում հանդիպող լրացուցիչ տվյալներից պարզվում է, որ երկու «մաս» ասելով հասկացվել է ինչպես հայկական Ոսկեպարից արևմուտք գտնվող Վերին, այնպես էլ արևելք ընկած Ներքին Աքսիփարա նույնանուն գյուղերը։ Ի դեպ Առաջին Հանրապետության տարածքում են եղել և Աքսիփարայի հարևան մի քանի գյուղեր ևս (Բաղանիս-Հայրում, Ղուլչի-Հայրում, Մազամլու, Հայրըմլու)։ Այդ հողատարածքը կազմում էր շուրջ 60 քառ. կմ։ Անշուշտ, հարևան հանրապետության ղեկավարությունը հեռահար նպատակներ էր հետապնդում, երբ պահանջում էր վերոհիշյալ ենթաշրջանը։ Ըստ էության, դրա նպատակն էր տարանջատել Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները, սեպածն խրվել մեր հանրապետության տարածքում և շարունակել ավանդական դարձած գավթողական քաղաքականությունը։

Ամփոփենք. ըստ էության 1920 թ. կեսերին Հայաստանի իրավասության ներքո գտնվում էր Ղազախի գավառից շուրջ 3260 քառ. կմ տարածք։

5. Համաձայնագրի 3-րդ հոդվածի «Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը», ձևակերպման մեջ պետք է հասկանալ նախկին Բորչալուի գավառի այն հատվածը, որը տարածվում էր Ձորագետից անմիջապես հարավ՝ մինչև նախկին Երևանի նահանգի հյուսիսային սահմանը և մտնում էր վերոհիշյալ վարչամիավորի Լոռու ոստիկանական տեղամասի մեջ։ Այս հատվածում էին գտնվում 11 գյուղական հասարակություններ՝ իրենց 26 բնակավայրերով³⁰։

²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 3, ք. 43։

³⁰ Ըստ "Кавказский календарь на 1917 г.", ОС, էջ 96-97։ Դրանցից 9-ն ամբողջությամբ էին անցնելու ՀՍԽՀ-ին, իսկ 2-ը՝ ռուսական Ջալալ-օղլու և Շահնազարի գյուղական հասարակությունները, հատվածաբար լուվո-Ալեքսանդրովկա (այժմ՝ Բովածոր, խորհրդային տարիներին՝ Մաքսիմ Գորկի, Ստեփանավանի տարածաշրջանում) և Շահնազար (այժմ՝ Մեծավան, Տաշիրի տարածաշրջանում) գյուղերը։

Ըստ էության, Խորհրդային Հայաստանի կազմում ընդգրկվելու էին ներկայիս ՀՀ Լոռու մարզի Ալավերդու (ն.՝ Թումանյանի) և Ստեփանավանի տարածաշրջանների հարավային, Վանաձորի տարածաշրջանի (ն.՝ Գուգարքի շրջան) հյուսիսային և Տաշիրի տարածաշրջանի (ն.՝ Կալինինոյի շրջան) հարավ-արևմտյան հատվածները՝ շուրջ 1060 քառ. կմ տարածությամբ³¹։ Նշված տարածքից ամենամեծ մասնաբաժինը հասնում է Ստեփանավանի (407,5 քառ. կմ)³² և Ալավերդու տարածաշրջաններին (335,5 քառ. կմ)³³։ Վանաձորի և Տաշիրի տարածաշրջաններից Խորհրդային Հայաստանին անցնող մասերը կազմում էին համապատասխանաբար՝ 144,3 և 90 քառ. կմ³⁴։

Հետաքրքիր է, որ դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածում որևէ ակնարկ չկար 1918 թ. դեկտեմբերյան վրաց-հայկական կարճատև պատերազմի արդյունքում 1919 թ. հունվարին ստեղծված և նախկին Լոռու ոստիկանական տեղամասի մեծագույն մասն ընդգրկող չեզոք գոտու մասին (մոտ 1900 քառ. կմ տարածքով³⁵)։

1920 թ. աշնանը թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, երբ առկա էր քեմալական բանակի՝ Լոռի ներխուժելու վտանգը, Վրաստանի կառավարության առաջարկով նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում

³¹ Հաշվարկն ըստ՝ Տեղեկատու, էջ 49-51, 55-57։

³² Ներառում էր ներկայիս Ստեփանավան քաղաքը (1920 թ. Զալալօղլի), ինչպես նաև Ամրակից (ն.՝ Նիկոլանկա, Խորհրդային շրջանում՝ Կիրով), Արմանիս, Գարգառ (ն.՝ Հայ Գյառգյառ), Գյուլագարակ, Կաթնաղբյուր (ն.՝ Ղոթուրբուլաղ), Կուրթան, Հոբարծի, Պուշկինո (ն.՝ Ռուս Գյառգյառ), Վարդաբլուր, Ուրասար (1920 թ. Նովո-Պոկրովկա, Խորհրդային շրջանում՝ Կույբիշև) համայնքներն իրենց հողատարածքներով։

³³ Ներառում էր ներկայիս Ղսեղ, Մարց, Լորուտ, Շամուտ, Ահնիձոր, Աթան, Չկալով (ն.՝ Սադիբագդի) համայնքներն իրենց հողատարածքներով։

³⁴ Ներառում էր ներկայիս Վանաձորի տարածաշրջանի հետևյալ համայնքները. Չորագյուղ, Չորագետ (ն.՝ Քուլագերան քաղաքատիպ ավան), Անտառամուտ (ն.՝ Քուլագերան), Վահագնի (1920 թ. Շահալի), Եղեգնուտ (1920 թ. Ղամշկուտ), Ղեբետ (1920 թ. Խաչիգյուղ), Վահագնաձոր։ Տաշիրի տարածաշրջանից միայն այժմյան Կաթնառատի համայնքի տարածքն էր ամբողջությամբ ընդգրկվելու ՀՍԽՀ կազմում։ Բացի այդ, Խորհրդային Հայաստանի մաս էր կազմելու նաև ներկայիս Սեդ-վահովիտ (ն.՝ Թազաքենդ կամ Ղարախա) համայնքի մեծագույն մասը՝ Նորամուտ (ն.՝ Ղարաղալա) գյուղով (Անդվահովիտը մնում էր չեզոք գոտում), ինչպես նաև Բլագոդարնոյե համայնքի հողատարածքները՝ առանց գյուղի։

³⁵ Հաշվարկը՝ Գ. Բադալյանի։

ստորագրվեց հայ-վրացական համաձայնագիր՝ չեզոք գոտի ժամանակավորապես վրացական զորքեր մտցնելու մասին: Համաձայնագրի 2-րդ կետով արձանագրվեց, որ «չեզոք գոտում վրացական զորքերի գտնվելը չի առաջացնելու այդ տարածքի նկատմամբ (վրացական կողմի – հեղ.) որևէ նոր իրավունք»: Համաձայնագիրը կնքվում էր 3 ամիս ժամկետով, այն լրանալուց հետո՝ կողմերի համաձայնությամբ, կարող էր երկարաձգվել, հակառակ դեպքում՝ կորցնելու էր իր ուժը. զորքերը դուրս էին բերվելու, գոտում վերականգնվելու էր նախկին դրությունը³⁶:

Վրացական կողմը, սակայն, օգտվելով Հայաստանի ծանր վիճակից և խախտելով համաձայնագիրը, շուտով ավելացրեց չեզոք գոտում տեղակայվող վրացական զորամասերը, դրանք մտցրեց նաև գոտու սահմաններից դուրս գտնվող հայկական այլ բնակավայրեր՝ Զալալօղլի (Ստեփանավան), Շահալի կայարան (Վահագնի), Փամբակ, Լորուտ, Քոլագերան և այլն: Լոռիում հաստատվեց վրացական զենեռալ-նահանգապետություն:

Այդուհանդերձ, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ռազմաքաղաքական նպաստավոր իրավիճակ ստեղծվեց Լոռու վերաբերյալ հայ-վրացական տարածքային վեճը հիմնականում ՀՍԽՖՍՀ օգտին լուծելու համար: ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի և խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից Լոռիում կազմակերպված ապստամբության արդյունքում չեզոք գոտին 1921 թ. փետրվարի կեսերին ազատագրվեց վրացական ռազմակալումից: Դրա արդյունքում կանխվեց նաև գոտու հարակից հայկական մի քանի բնակավայրերի հնարավոր բռնակցումը Վրաստանի Հանրապետությանը: Եթե խորհրդային Ռուսաստանի համար Լոռու չեզոք գոտում վրացական զինագրավման դեմ բարձրացրած ապստամբությունն առաջին հերթին կարևորվում էր Վրաստանի խորհրդայնացման հեռանկարներով (ինչն էլ շուտով իրականացվեց), ապա Լոռին ազատագրելը և խորհրդային Հայաստանին միացնելը տեղի բնակչութ-

³⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., էջ 340–341: Տե՛ս նաև Մելքոնյան Ա., Զավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 325–327:

յան միահամուռ ցանկությունն էր: Սա նաև նորաստեղծ խորհրդային հանրապետության տարածքային առաջին լուրջ ձեռքբերումն էր:

Ի մի բերենք տարածքային հաշվարկները.

1. Երևանի նահանգ՝ 26400 քառ. կմ

2. Ջանգեզուրի գավառ (ներառյալ Ալ լճերի տարածքը)՝ 7933,4 քառ. կմ

3. Կարսի մարզի արևելքը՝ 4417 քառ. կմ

4. Հայկական Ղազախ՝ 3260 քառ. կմ

5. Բորչալուի գավառի հարավը՝ 1060 քառ. կմ

Ընդամենը՝ 43070,4 քառ. կմ:

Այսպիսով, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով նորահռչակ խորհրդային Հայաստանի համար նախատեսված տարածքը պետք է կազմեր ավելի քան 43000 քառ. կմ³⁷:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, ինչպես նշվեց, նրա տարածքների նկատմամբ անթաքույց հավակնություններ ունեին հարևան պետությունները, բացառությամբ Իրանի: Հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքներ էին համարվում Նախիջևանը, Ջանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը, իսկ հայ-վրացական՝ Լոռին, Ախալքալաքի գավառը և Խրամի (Ծալկա) տարածքը:

Ինչ վերաբերում է քեմալական Թուրքիայի կողմից բռնագավթված հայկական տարածքներին, ապա Հայաստանի խորհրդայնացումով խնդիրը ստորադասվեց խորհրդա-թուրքական տարածքային սահմանազատմանը, որը որոշվելու էր ապագա բանակցություններում: ՀՍԽՖ Նոր իշխանությունները՝ ի դեմս հայ կոմունիստների, թեպետ վճռական էին հայկական տարածքների և սահմանների

³⁷ Համեմատության համար նշենք, որ Մոսկվայում 1921 թ. հրատարակված "Статистический ежегодник, 1918—1920" գրքում ՀՍԽՖ տարածքը 1920 թ. դեկտեմբերի դրությամբ ցույց է տրված 34288 քառ. վերստ կամ 39019 քառ. կմ (տե՛ս Поляков Ю. А., Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население, Москва, 1986, էջ 68): Իսկ Ա. Հակոբյանը, իր իսկ հարցադրմանը՝ «թե որքան տարածք էր մնում խորհրդային Հայաստանին 1920 թ. դեկտեմբերի իրավիճակով», նշում է. «Տարածքային սահմանային խնդրի քիչ թե շատ հետևողական ու արդարացի լուծման դեպքում, կարծում ենք, որ ՀՍԽՖ տարածքը կարող էր հասնել առնվազն 40000 քառ. կմ-ի» (Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 93—94):

խնդրի հոգուտ հանրապետության լուծման հարցում, սակայն վճռորոշ էր լինելու Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը:

1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին քեմալական իշխանություններին ուղղված հուշագրում ՌՍԴԽՀ կառավարությունը անհրաժեշտ է համարում նախատեսվող կոնֆերանսին Խորհրդային Հայաստանի (ինչպես նաև՝ Խորհրդային Ադրբեջանի) ներկայացուցիչների մասնակցությունը: Խորհրդաթուրքական կոնֆերանսին նշանակված հայկական պատվիրակությունը ՀՍԽՀ արտգործժողկոմ Ալեքսանդր Բեկզադյանի գլխավորությամբ Մոսկվայում Ռուսաստանի արտգործժողկոմատ է ներկայացնում փաստաթղթերի, քարտեզների, փաստագրական նյութերի մեծ փաթեթ՝ «Հայկական պատվիրակության 1921 թ. փետրվարի 2-ի տեղեկատու-զեկուցումը ռուս-թուրքական կոնֆերանսի համար» վերնագրով: Թղթապանակի «Հայաստանը մինչև վերջին հայ-թուրքական պատերազմի սկիզբը» բաժնում ներկայացվում է հայկական մի շարք տարածքների (Կարս, Արդահան, Բայազետ, Սուրմալու, Նախիջևան, Շարուր-Ռարալազյազ և այլն) ինչպես ռազմավարական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական նշանակությունը ՀՍԽՀ-ի համար, շեշտվում է, որ նշված տարածքները հարկավոր է ընդգրկել Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Այստեղ առաջարկվում է Թուրքիայի հետ սահմանների չորս հնարավոր տարբերակներ: Փաստաթղթերին ուշադրությամբ ծանոթանալուց հետո ակնհայտ է դառնում, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կարծիքով՝ հանրապետության բնականոն զարգացման համար նրա կազմում անհրաժեշտ էր ընդգրկել 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակի դրությամբ Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանող վերը նշված շրջանները, որոնք կազմում են շուրջ 60000 քառ. կմ տարածք: Այսպիսով, Հայաստանի նոր իշխանություններին ակնհայտորեն չէր բավարարում Երևանի դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով հանրապետությանն անցնող տարածքները, նրանց ակնկալիքներն ավելի էր: Հայ-թուրքական սահմանազատման տարբերակների հիմքում ընդունելով դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի 3-րդ կետի պայմանները, հայկական կողմը, այսպիսով, հավակնություններ էր ներկայացնում նաև Ախուրյան և Արաքս գետերից արևմուտք, մասամբ՝ հարավ ընկած տարածքների:

այդ թվում՝ Կարսի մարզի, Արդահանի օկրուգի որոշ հատվածների, Բայազետի նկատմամբ³⁸։

Հայկական կողմի փաստարկները, սակայն, որևէ նշանակություն չունեցան. Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի «Ռուս-թուրքական բարեկամության և եղբայրության» պայմանագրով խորհրդաթուրքական սահմանի հայ-թուրքական հատվածն անցնելու էր Ախուրյան և Արաքս գետերով թուրքական կողմին թողնելով Կարսի մարզը. Սուրմալուի ողջ գավառը (Մեծ և Փոքր Արարատներով)։ Նախիջևանի երկրամասը (Շարուր-Դարալագյազի շրջանի հարթավայրային մասով), իբրև «Նախիջևանի մարզ», ինքնավար տարածքի կարգավիճակով փոխանցվեց խորհրդային Ադրբեջանի «խնամակալությանը» պայմանով, որ վերջինս այն չի գիջելու մի երրորդ կողմի, այսինքն՝ Հայաստանին։ Թուրքիային և Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքները կազմում էին ավելի քան 25000 քառ. կմ։

Մոսկվայի կոնֆերանսում հայկական շահերի անտեսման կապակցությամբ ՀՍԽՍՀ պատվիրակությունն ապրիլի 15-ին բողոքի հուշագիր ուղղեց ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմին և խորհրդային պետության ղեկավար Վլադիմիր Լենինին։ Դրանում մասնավորապես նշվում էր. «Կոնֆերանսի արձանագրություններից չի երևում, թե արվել է գոնե մի չնչին փորձ՝ պահպանելու այն հողերն ու շրջանները, որոնք կենսական նշանակություն ունեն երիտասարդ և փոքր խորհրդային Հայաստանի համար»³⁹։

Այսպիսով, ռուս-թուրքական «դավադիր գործարքով» Հայաստանից խլվեցին և Թուրքիային ու խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեցին հայկական տարածքների մի զգալի մասը, խախտվեցին և ոտնահարվեցին միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքները։ Ոչ խորհրդային Ռուսաստանը և ոչ էլ քեմալական Թուրքիան առանց խորհրդային Հայաստանի մասնակցության որևէ իրավասություն չունեին տնօրինելու հայկական տարածքների և հայության ճակատագրերը։ Ուստի միանգամայն իրավացի է սփյուռքահայ իրավաբան-պատմաբան Շ. Թորիկյանը, երբ եզրակացնում է, որ «Հայաստանի տարածքային հարցերին վերաբերող պայմանագրի

³⁸ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 68, թ. 1-23։

³⁹ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 355։

կետերը չեն կարող լինել իրավական պարտավորություն Հայաստանի համար»⁴⁰:

Սոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից հետո խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարության և Կարմիր բանակի հրամանատարության վճռական դիրքորոշման շնորհիվ քեմալական զորքերի զինագրավումից ազատագրվեց Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը, համաձայն պայմանագրի, մնալու էր ՀՍԽՖ կազմում: Ապրիլի 22-ին թուրքական վերջին զորամասերը հեռացան Ալեքսանդրապոլից: Լոռուց հետո Ալեքսանդրապոլի գավառը հաջորդ տարածքն էր, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո միացվեց հանրապետությանը:

Սոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորություն էր ստանձնել դիմելու անհրաժեշտ քայլերի, որպեսզի Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև առաջիկայում ստորագրվող պայմանագրում վերջիններս «պարտադիր կերպով ճանաչեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջականորեն իրենց են վերաբերվում»⁴¹: Փաստորեն, Ռուսաստանը ոչ միայն նվիրաբերում էր Հայաստանի տարածքները Թուրքիային և խորհրդային Ադրբեջանին, այլև պարտավորվում էր ստիպելու ՀՍԽՖ իշխանություններին ճանաչել այդ փաստը:

Թուրքանդրկովկասյան կոնֆերանսին նախապատրաստվելու փուլում 1921 թ. մայիսի 7-ին Բաքվում գումարվեց Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվեց նաև սահմանների հարցերը: Ելնելով ՀՍԽՖ ու Նախիջևանի միջև սահմանի ճշտման վերաբերյալ Սոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածից խորհրդակցությունը որոշեց. «իսկույն ևեթ միջոցներ ձեռք առնել տեղում Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների կողմից ուսումնասիրելու սահմանի ճիշտ որոշման հարցը, ազգագրական սկզբունքի, նմանապես և տեղական բնակչության կողմից այդ հարցի շուրջը հաստատված հայացքների հա-

⁴⁰ Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային իրավունքը, Բեյրութ, 1976, էջ 107:

⁴¹ Документы внешней политики СССР, т. III, Москва, 1959, с. 602.

մածայն»⁴²։ Հայ-ադրբեջանական հանձնաժողովի կայացրած որոշումով ՀՍԽՅ սահմանը Նախիջևանի հետ սկսելու էր ոչ թե Արարատ կայարանից, այլ Ուրմիա գյուղից (այժմ՝ անբնակ) և Արագդայան (այժմ՝ Երասխ) կայարանից։ Երևանի գավառից անջատված Արարատ-Քյոմուրլուդաղ-Արագդայան եռանկյունին պետք է մնար ՀՍԽՅ կազմում։

Թուրքանդրկովկասյան կոնֆերանսի համար Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի քաղաքական միասնական ծրագրի դրույթները հաստատվեցին ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 3-ի «Կարսի կոնֆերանսի մասին» որոշումով։ Նրանում մասնավորապես նշվեց, որ անհրաժեշտ է խստորեն պահպանել Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակները, «ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Կովկասի հանրապետությունների մեկուսի ելույթները, բոլոր հարցերում լինել միահամուռ»⁴³։

Կոնֆերանսի հետ կապված իր հարցերը նախապատրաստեց նաև Հայաստանի կառավարությունը։ «Կարսում Թուրքիայի հետ առաջիկա կոնֆերանսում ՀՍԽՅ-ի կողմից քննարկման ներկայացվող հարցեր» վերնագիրը կրող հուշագրում այլ հարցերի թվում հայկական կողմն առաջարկում էր ՀՍԽՅ օգտին սահմանների որոշ ուղղումներ կատարել Նախիջևանի երկրամասում և Արփաչայի գոտում, Հայաստանին վերադարձնել նրա միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի ավերակները և այլն։ Սակայն հայկական առաջարկները կոնֆերանսում հանդիպեցին թուրքական կողմի համառ դիմադրությանը և մերժվեցին։

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրած թուրք-անդրկովկասյան «Բարեկամության պայմանագիրը» չնչին փոփոխություններով վերահաստատեց Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրով որոշված թուրք-անդրկովկասյան սահմանը։ Խորհրդային կողմի միակ ձեռքբերումը կարելի է համարել այն, որ ՀՍԽՅ սահմանների մեջ ներառվեց նախկին Երևանի գավառի հարավում

⁴² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), կազմողներ՝ Զ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Երևան, 1972, էջ 515։

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1185, թ. 42–43։

գտնվող վերը նշված եռանկյունին շուրջ 260 քառ. կմ տարածքով: Ընդ որում, վերջինիս մեջ էին մտնում նաև Արարատյան դաշտից Ղարալագյազ (Վայոց Ձոր) տանող ճանապարհը (այն այսօր էլ չի կորցրել իր ռազմավարական նշանակությունը) վերահսկող Քյարքի (այժմ՝ Տիգրանաշեն), ինչպես նաև Ջաֆարլու-Գյունուք (Գենուտ) գույգ գյուղերը, որոնք հետագա տարիներին աստիճանաբար «փոխանցվեցին» Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ին (35–40 քառ. կմ տարածքով)⁴⁴:

Ավելացնենք նաև, որ, ի տարբերություն Մոսկվայի պայմանագրի, որով Նախիջևանի ինքնավար մարզի նկատմամբ խնամակալությունն Ադրբեջանն իրավունք չունեի զիջելու «մի երրորդ պետության», Մոսկվայի ջանքերով Կարսի պայմանագրից այդ պայմանը հանվեց: Թուրքիան, փաստորեն, «ճանաչում էր Անդրկովկասի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի ամբողջական վերահսկողությունը»⁴⁵:

«Այդ զիջումների դիմաց,- ինչպես հետագայում հայտարարեց կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակության անդամ Մուխթար բեյը,- մենք Կարսի կոնֆերանսում ստացանք մեզ համար կարևոր իրավունքներ՝ Նախիջևանի շրջանից հարավ ընկնող տարածքները Թուրքիային միացնելու և եղբայրական Ադրբեջանի հետ անմիջական կապ ունենալու համար»⁴⁶:

Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշման ներքո Խորհրդային Հայաստանը թեև ստորագրեց Կարսի պայմանագիրը, սակայն նրա իշխանություններն առիթը բաց չէին թողնում իրենց դժգոհությունը հայտնելու համար: Կարսի պայմանագրի տակ իր ստորագրությունը դրած ՀՍԽՍՀ արտգործոժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը նշում է. «Մենք չենք կարող երբևիցե հրաժարվել հողային պահանջներից, որոնք մեզ համար անհրաժեշտություն են, մեր կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը»⁴⁷:

⁴⁴ Հաշվարկները Գ. Բադալյանի:

⁴⁵ Օ'Коннор Т. Э., Г. В. Чичерин и советская внешняя политика (1918–1930), пер. с англ., Москва, 1991, с. 200.

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 221, ք. 36:

⁴⁷ «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 21 հոկտեմբերի 1921, թիվ 201:

«Ավելի ծանր և ավելի անօգուտ խաղաղություն, քան Կարսինն է, հազիվ թե կարելի է գտնել պատմության էջերում»⁴⁸, – արձանագրում է հեղափոխական պատմաբան Բ. Բորյանը և իրավացիորեն նկատում, որ Կարսի պայմանագիրն «ըստ էության, այնպես էլ ֆորմալ, քաղաքական և միջազգային իրավական նորմերի տեսանկյունից ինքնուրույն փաստաթուղթ հանդիսանալ չի կարող, այլ կրկնում և ամրագրում է 1921 թ. մարտի 16–ի պայմանագիրը»⁴⁹:

Հետևաբար, քանի որ Մոսկվայի պայմանագիրն իր հերթին ստորագրվել էր միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների խախտումներով [պայմանագիրը ստորագրող կողմերն առանց որևէ լիազորության միջամտել էին այն չստորագրած ինքնիշխան պետության (պետությունների) տարածքային ամբողջականության հարցերին], ուստի տարածքային սահմանազատման հարցում Կարսի պայմանագրի նկատմամբ Հայաստանն իրավական պարտավորություն չպետք է կրի:

Կարսի պայմանագրով որոշված թուրք–անդրկովկասյան սահմանի սահմանագծման աշխատանքներն արդյունավետ դարձնելու համար նշանակվեց թուրք–անդրկովկասյան սահմանագծման միացյալ հանձնաժողով՝ ՌՍԴԽՀ ներկայացուցչի մասնակցությամբ: Անդրկովկասյան պատվիրակությունների առաջարկով այդ հանձնաժողովն իր հերթին բաժանվեց երկու ենթահանձնաժողովների՝ թուրք–հայկական և թուրք–վրացական սահմանների տեղում ուսումնասիրման և ճշտման համար: Թիֆլիսում 1921 թ. դեկտեմբերի 10–ին համապատասխան քարտեզագրմամբ հաստատվեց թուրք–անդրկովկասյան սահմանագիծը (դելիմիտացիա)⁵⁰:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը Կարսի պայմանագիրը վավերացրեց 1922 թ. մարտի 20–ին, իսկ քեմալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների փոխադարձ պայմանավորվածությամբ՝ վերջիններս պայմանագիրը վավերաց-

⁴⁸ Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, часть II, Москва–Ленинград, 1929, с. 163.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 300–301:

⁵⁰ Տես Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 262–263, 304:

րեցին միաժամանակ՝ 1922 թ. մարտի 16-ին⁵¹՝ Սոսկվայի ռուս-թուրքական թալանչիական պայմանագրի տարեդարձի օրը:

Վավերագրերի փոխանակումից հետո 1922 թ. վերջերից ձեռնարկվեցին սահմանանշման անցկացման աշխատանքները: Մի քանի տարվա ընթացքում՝ բարդ ռելիեֆային և խիստ կլիմայական պայմաններում, հարյուրավոր սահմանապահ սպաների, զինվորների ու հողաչափ մասնագետների մասնակցությամբ զգալի աշխատանքներ տարվեցին սահմանագատման և հատուկ սահմանային ազդանշանների տեղադրման ուղղությամբ (դեմարկացիա)⁵²: Այդ աշխատանքների ավարտից հետո 1926 թ. հաստատվեց խորհրդա-թուրքական պետական սահմանագծի գլխավոր արձանագրությունը⁵³:

Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև տարածքային-սահմանային վեճերը կարգավորելու նպատակով ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. մայիսի 2-ի որոշումով ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով, որի աշխատանքներն ընթացան 1921 թ. հունիսի 25-27-ը Թիֆլիսում: Հանձնաժողովի անդրանիկ նիստում Հայաստանի միակ ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանը ներկայացնելով վերջին տարիներին Հայաստանի տարածքային կորուստներն ու ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակը, առաջարկում է ՀՍԽՀ-ին միացնել Լեռնային Ղարաբաղը, նաև Լոռին ու Ախալքալաքի գավառը, Շուլավերը: Առաջարկը, սակայն, կտրուկ մերժվում է հանձնաժողովի 3 անդամների և 2 վրացի ներկայացուցիչների կողմից: Նրանց աջակցում էր հանձնաժողովի նախագահ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ս. Կիրովը: ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրո 1921 թ. նոյեմբերի 22-ին ուղղված զեկուցագրում անդրադառնալով Անդրկովկասի հանրապետություններում ազգայնական թեքումների հարցին, Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի անդամներ Ս. Հուսեյնովն ու Ռ. Ախունդովը, որպես դրա «ցայտուն օրինակ», ցինիկորեն բերում էին Բեկզադյանի կողմից հանձնաժողովի վերը նշված նիստում ներկայաց-

⁵¹ Պայմանագիրը վավերացրեցին Համառուսաստանյան կենտգործկոմի նախագահությունը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 46, թ. 35) և Թուրքիայի Ազգային սեփականությունը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 221, թ. 144):

⁵² Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 314:

⁵³ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2008, թիվ 1 (111), էջ 190:

ված տարածքային պահանջների օրինակը. «Ընկ. Կիրովը վկա է հանդիսանում, – նշվում է գեկուցագրում, – թե ինչպես առաջին իսկ նիստում Հայաստանի ներկայացուցիչ ընկ. Բեկգադյանը հանձնաժողովին մի քարտեզ ներկայացրեց Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև սահմանագծերի նախագծով, ըստ որի Ադրբեջանի շուրջ քառորդ մասն անցնում էր Հայաստանին»⁵⁴:

Ա. Բեկգադյանը հունիսի 27–ին հրաժարվում է մասնակցել հանձնաժողովի հետագա աշխատանքներին և պնդում, որ վիճելի հարցերը փոխանցվեն Կովկասյան բյուրոյի քննարկմանը:

1921 թ. հուլիսի 2–7–ը Թիֆլիսում գումարված ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 4–ի նիստը, որին մասնակցում էր ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի անդամ Ի. Ստալինը, քննարկելով Ղարաբաղի հարցը, քվեարկության արդյունքում ընդունում է Լեռնային Ղարաբաղը ՀՍԽՅ կազմ մտցնելու մասին արդարացի որոշումը: Այն միանգամայն համահունչ էր ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հունիսի 3–ի այն որոշմանը, որով Հայաստանի կառավարությանը հանձնարարվեց Հռչակագրով հայտարարել «Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին պատկանելության մասին»⁵⁵: ՀՍԽՅ ժողկոմխորհի համապատասխան հայտարարությունը հրապարակվեց 1921 թ. հունիսի 12–ին, ուր նշված էր. «Լեռնային Ղարաբաղը այժմվանից կազմում է ՀՍԽՅ անբաժան մասը»⁵⁶:

Հուլիսի 4–ի որոշմանը, սակայն, դեմ է արտահայտվում Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ն. Նարիմանովը, ունա պնդում է, որպեսզի հարցի վերջնական լուծումը փոխադրվի Մոսկվա՝ ՌԿ(բ)Կ կենտկոմ: Բայց հաջորդ օրը հուլիսի 5–ին, հրավիրվում է Կովկասյան բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստ, որտեղ հոգուտ Ադրբեջանի վերանայվում են Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ նախորդ օրը կայացրած որոշումները: Առանց հարցը քվեարկության դնելու պլենումը որոշում է «Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանական ՍԽՅ - սահմաններում, նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն»⁵⁷:

⁵⁴ ՀԱԱ, միկրոժապավենների հավաքածու 1, գ. 3, թ. 140–141:

⁵⁵ Նույն տեղում, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1187, թ. 13:

⁵⁶ «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 19 հունիսի 1921:

⁵⁷ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 649–650.

Այսպիսով, հուլիսի 5-ի անօրինական որոշումով ոտնահարվեցին Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ 95 %-ը կազմող հայ բնակչության իրավունքները, խախտվեց միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, անտեսվեցին խորհրդային Հայաստանի շահերը: Ահա թե ինչու ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմը 1921 թ. հուլիսի 16-ին միանգամայն սխալ և անբավարար ճանաչեց Ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի որոշումները և բողոքեց դրանց դեմ⁵⁸:

Հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքներից միայն Ջանդեգուրի գավառն էր, որ Գարեգին Նժդեհի գլխավորած հերոսական պայքարի շնորհիվ կազմեց խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը, հակառակ դեպքում նրան կարող էր սպառնալ Լեռնային Ղարաբաղի կամ Նախիջևանի ճակատագիրը:

1921-1922 թվականներին խորհրդային Հայաստանի և Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հայ-ադրբեջանական սահմանագատման մասին վերջնական համաձայնագիր այդպես էլ չկնքվեց և հայ-ադրբեջանական սահմանը փաստորեն մնաց անորոշ:

ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 7-ի նիստում թեժ քննարկումներ ծավալվեցին նաև Լոռու չեզոք գոտու և Ախալքալաքի ու Խրամի (Ծալկայի) շրջանների՝ Հայաստանին կամ Վրաստանին միացնելու խնդրի շուրջ: Զվեարկության արդյունքում, ծայների վեց կողմ, մեկ ձեռնպահ հարաբերակցությամբ որոշվեց Լոռու չեզոք գոտին միացնել Հայաստանին, իսկ Ախալքալաքի ու Խրամի շրջանների հարցը փոխանցել Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի քննարկմանը⁵⁹: Վերջինս հուլիսի 16-ին հաստատեց Լոռու չեզոք գոտու մասին Հայաստանի օգտին որոշումը, ինչ վերաբերում է Ախալքալաքի ու Խրամի շրջաններին, ապա, նկատի ունենալով այդ շրջանների՝ Թիֆլիսի հետ «ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական կապվածության նկատառումները», կենտկոմն անընդունելի համարեց դրանց փոխանցումը Հայաստանին⁶⁰:

Հայ-վրացական սահմանագատման մասին վերջնական համաձայնագիրը 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Թիֆլիսում ստորագրեցին

⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 39, թ. 18:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 47, թ. 8:

⁶⁰ ՀԱԱ, միկրոժապավենների հավաքածու 1, գ. 7, թ. 43-45:

ՀՍԽՅ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանը և Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանին: Դրանով Լոռու չեզոք գոտին (մոտ 1700 քառ. կմ), բացառությամբ գոտու հյուսիսային հատվածում գտնվող սահմանամերձ որոշ գյուղերի⁶¹, շուրջ 200 քառ. կմ տարածքով, մնաց Խորհրդային Հայաստանի կազմում⁶²:

Ամփոփենք, նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանի տարածքը և Թուրքիայի, Խորհրդային Ադրբեջանի ու Խորհրդային Վրաստանի հետ նրա սահմանները ձևավորվեցին մի քանի փուլերով. ա) 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով, բ) Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. խորհրդաթուրքական պայմանագրերով, գ) կենտրոնական և հանրապետական կուսակցական մարմինների առանձին որոշումներով: Արդյունքում, եթե դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով ՀՍԽՅ տարածքը, ինչպես նշվել է, պետք է կազմեր մոտ 43070,4 քառ. կմ, ապա արդեն 1921 թ. վերջին – 1922 թ. սկզբին տատանվում էր 32000–33000 քառ. կմ-ի սահմաններում⁶³, կրճատվելով ավելի քան 1/4-ով:

Այսպիսով, ՀՍԽՅ տարածքի և սահմանների որոշման հարցում բոլշևիկյան Ռուսաստանը չպաշտպանեց Խորհրդային Հայաստանի և հայության շահերը: Հայկական տարածքների զգալի մասը ապօրինաբար հանձնվեցին Թուրքիային, Խորհրդային Ադրբեջանին ու Խորհրդային Վրաստանին: Դրանով, սակայն, Խորհրդային Հայաստանին պարտադրված տարածքային կորուստները չավարտվեցին, այլ շարունակվեցին հետագա տարիներին ևս: Խորհրդային Հայաստանը, ի վերջո, պարփակվեց խիստ խոցելի սահմաններում՝ ընդամենը 29742,59 քառ. կմ⁶⁴ տարածության վրա:

⁶¹ Իրզանչայ, Սաաթի կամ Սաաթլու, Ջանդար կամ Լոք–Ջանդար, Աղբյուրփի, Օփրեթ, Խոժոռնի, Բրդածոր, Սադախլու և այլն:

⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 3, թ. 66–67, նաև՝ նույն տեղում, ց. 3, գ. 116, թ. 29: Հմմտ.՝ ՀՍԽՅ արտաքին գործերի ժողկոմատի տեղեկատվական («ինֆորմասիոն») բաժնի "Բիւլետեն", թիվ 8, Երևան, 1922, էջ 7:

⁶³ Ուշագրավ է, որ 1924 թ. Մոսկվայում հրատարակված "Сборник статистических сведений по Союзу ССР" գրքում ՀՍԽՅ տարածքը 1923 թ. մայիսի դրությամբ ցույց է տրված 30349 քառ. վերստ կամ 34539 քառ. կմ (տե՛ս Поляков Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 68): Իսկ Հայաստանում Անգլիական նպաստամատույց կոմիտեի կողմից 1923 թ. վերջին կազմված տեղեկատու փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ Խորհրդային Հայաստանի տարածքը կազմում է 33000 քառ. կմ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 150, թ. 67):

⁶⁴ Տե՛ս Տեղեկատու, էջ 5:

**KAREN KHACHATRYAN,
GEGHAM BADALYAN**

**THE FORMATION OF THE TERRITORY AND
BORDERS OF THE ARMENIAN SSR
(DECEMBER, 1920 – BEGINNING OF 1922)**

SUMMARY

According to the Russian-Armenian Erevan Treaty of December 2, 1920 Armenia was sovietized and proclaimed independent Soviet Socialist Republic the territory of which constituting more than 43000 km². was recognized by Soviet Russia. But afterwards, Bolshevik Russia did not protect the interests of newly established Soviet Armenia and the Armenians in the question of definition of the borders of the Armenian SSR. Not only Western, but also tangible part of Eastern Armenia were illegally transferred to Turkey, Soviet Azerbaijan and Soviet Georgia in 1921. But territorial losses of Soviet Armenia continued also in subsequent years. As a result, the borders of Soviet Armenia were again cut and the Armenian statehood appeared to be limited within vulnerable borders on the territory of only 29742.59km².

**КАРЕН ХАЧАТРЯН,
ГЕГАМ БАДАЛЯН**

**ФОРМИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ И ГРАНИЦ
СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ
(ДЕКАБРЬ 1920 Г. – НАЧАЛО 1922 Г.)**

РЕЗЮМЕ

По российско-армянскому Ереванскому соглашению от 2-го декабря 1920 г. Армения была советизирована, объявлена независимой Советской Социалистической республикой, Советская Россия признала за республикой территории общей площадью свыше 43000 кв. км.

ՀԱՄԷՆ ՏԱՐԱԾՔԻ ԵՎ ՄԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ (1920 թ. դեկտեմբեր - 1922 թ. սկիզբ)

Մասշտաբ 1:2 000 000

- Նահանգների կենտրոններ
- Քաղաքներ
- երկաթուղի

Однако в дальнейшем позиция Советской России в вопросе формирования границ Советской Армении (армяно-турецкого, армяно-азербайджанского, армяно-грузинского территориального разграничения) изменилась. Несмотря на некоторые дипломатические усилия властей Армении добиться справедливого решения вопроса границ молодой советской республики, по Московскому и Карсскому советско-турецким договорам 1921 г. большевиками были незаконно уступлены Турции армянские территории Карса и Ардагана, Сурмалинский уезд (со священной для армян горой Арарат); под протекторат Советского Азербайджана на правах автономной территории был передан Нахичеванский уезд (на тех же правах в начале июля 1921 г. большевиками Азербайджану был незаконно передан Нагорный Карабах, а Советской Грузии – Ахалкалакский уезд, некоторые территории Лорийской нейтральной зоны и т.д.).

В результате, в конце 1921 – начале 1922 гг. территория Советской Армении колебалась в пределах 32000–33000 кв. км. По сравнению с соглашением от 2-го декабря, территориальные потери республики составили свыше 10000–11000 кв. км. В течение последующих лет по решениям партийных и советских органов территориальные потери Советской Армении продолжились, в итоге армянская государственность оказалась в уязвимых границах, а её территория составила всего лишь 29742,59 кв. км.